

**Інститут археології НАН України
Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка**

**Інститут історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського**

**Центр археології та стародавньої історії
Північного Лівобережжя
імені Д. Я. Самоквасова**

МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА ПІВДЕННОЇ РУСІ

МАТЕРІАЛИ

**Міжнародного польового археологічного семінару,
присвяченого 100-літтю від дня народження
В.Й. Довженка
(Чернігів – Шестовиця, 16 – 19 липня 2009 р.)**

Київ - Чернігів

2012

УДК 902.2
ББК Т 4(2)4
М 34

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Толочко П. П. (головний редактор)
Івакін Г. Ю. (заст. головного редактора)
Моця О. П. (заст. головного редактора)
Коваленко В. П. (відповідальний секретар)
Дятлов В. О.
Коваленко О. Б.
Ричка В. М.

М 34 Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 19 – 22 липня 2012 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Центр археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. – Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. – 368 с.

ББК Т 4 (2) 4
УДК 902.2

До збірки включено понад 50 статей матеріалів III Міжнародного польового археологічного семінару «Матеріальна та духовна культура Південної Русі», присвяченого 100-літтю від дня народження відомого археолога та історика В. Й. Довженка. Висвітлена наукова біографія та доробок вченого, статті стосуються всього широкого спектру наукових інтересів В. Й. Довженка – слов'яно-руської археології та історії, пропонуються розробки окремих актуальних проблем археології та історії, публікуються нові матеріали.

Друкується за рішенням вченої ради Інституту археології НАН України

Видання здійснене за підтримки Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України, Чернігівської обласної державної адміністрації, Управління у справах сім'ї та молоді Чернігівської облдержадміністрації, ВАТ «Чернігівська макаронна фабрика».

© Інститут археології НАН України, 2012
© Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2012
© Центр археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова, 2012

Ю.М. Ситий, В.М. Скороход
(Чернігів)

ЗНАХІДКИ ВИРОБІВ ЗІ СЛАНЦЮ НА ТЕРИТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ в ур. КОРОВЕЛЬ біля с. ШЕСТОВИЦЯ

Археологічний комплекс пам'яток біля с. Шестовиця є одним з еталонних пам'ятників Північно-Східної Європи у вивченні цілого ряду проблем з історії та археології доби становлення Давньоруської держави. Пам'ятка включає городище, посад та поділ, що знаходяться в ур. Коровель, три групи некрополя, розташованого на захід від подолу (ур. Діброва та ур. Колодливо) у заплаві р. Десна, та величезного курганного поля на терасі р. Десна, на північ від посаду. Городище та посад розташовані на довгому вузькому мисі, що на 700 м виступає в заплаву р. Десна у південному напрямку¹.

Шестовицьке городище вперше досліджувалося широкими площами 1946 р.: Я. Станкевич був зроблений розріз оборонних споруд з південно-східного боку городища загальною площею близько 60 м²; знахідок зі сланців не було виявлено². 1948 р. Д. Бліфельд провів роботи на городищі (чотири розкопи та три траншеї), загальною площею 398 м², і виявив три пряслиця та шматок пірофіліту³. 1993 р. Ф. Андрощук на площі близько 80 м² провів дослідження на місці валу та внутрішнього рову, де знайшов об'єкти VIII – X ст., але знахідок зі сланцю не виявив⁴. У 1983 р. В. Коваленко розрізав напільні укріплення городища (площа 80 м²) в районі воріт XI – XII ст. та знайшов п'ять пірофілітових пряслиць у насипу старого валу та в об'єктах, розташованих з його внутрішнього боку⁵. Починаючи 1998 р. східну половину городища цілеспрямовано досліджує Шестовицька Міжнародна експедиція під керівництвом О. Моці та В. Коваленка⁶. За 1998 – 2007 рр. розкопами та траншеями на городищі було розкрито 2074 м² та 99 м² на стрілці мису, відрізаної ровом. Загалом за усі роки досліджень на городищі вивчено 2564 м²⁷, що складає половину площі городища. Матеріали значних за обсягом робіт потребують наукового опрацювання. У роботі пропонується аналіз місцезнаходження виробів зі сланцю з урахуванням датування досліджених об'єктів і культурних нашарувань на городищі, посаді та подолі.

Розпочнемо опис місць виявлення виробів зі сланцю з північних ділянок городища і продовжимо його у напрямку стрілки мису. Місце розташування траншеї 1983 р. та розкопу 1998 р. (зі сходу від траншеї) знаходилося приблизно в районі воріт укріплень напільного валу городища і неодноразово перебудовувалося у зв'язку із численними пожежами. Знайдені 1983 р. два фрагменти пряслиць пов'язані з укріпленнями та шарами XI – XIII ст.; третє ціле пряслице походить із заповнення споруди XII ст.; ще одне пряслице зі слідами пожежі – в котловані споруди № 2 (1983 р.). Споруда датована В. Коваленком другою половиною – кінцем X ст. Одне пряслице походить з південної частини траншеї з культурного шару X ст., що відклався з внутрішнього боку укріплень городища. З розкопу № 1 (1998 р.) походять п'ять пряслиць та шість оселків, що відносяться до часів реконструкції валу і шарів, котрі датуються другою половиною XI ст.⁸

Ділянка напільного валу на східному краю городища розкопувалася у 2003 р.⁹ Там було знайдено пряслице в шарах XII – XIII ст., ще одне – у верхній частині заповнення споруди № 1 (X ст.), перекритої насипом валу; уламок обробленого пірофіліту походить із верхнього заповнення внутрішнього рову (X – початок XI ст.), а з середніх шарів заповнення споруди № 1 – оселок зі сланцю.

Під час проведення досліджень на південь від розкопу 1998 р. виявлено пряслице у заповненні ями № 12, що датується кінцем X – початком XI ст.

Дослідження 2000 р., продовжені у південному напрямку, виявили ще одну оборонну лінію, котра складалася із ровика та частоколу, розташованого на південь від нього¹⁰. З верхньої частини ровика X ст. походять оселок зі сланцю, пряслице і уламок пірофіліту. Фрагмент оселка знайдено в конструкції проїзду воріт, що згоріли на початку X ст.

У 2001 р. дослідження охопили ділянку, розташовану з внутрішнього боку укріплень X – XIII ст., де було знайдено два цілі пряслиця в шарах X – XIII ст., ще один уламок знайдений в котловані споруди № 2 (XII – XIII ст.). Одне ціле пряслице походить із ями X ст. З трьох оселків, знайдених в сезоні 2001 р., один датується XII – XIII ст. і два – X ст. (один походить з тіла валу, інші – зі споруди № 3)¹¹.

В розкопі № 6 (2000 р.) на південь від ровика з частоколом у 2000 р. виявлено потужний (ширина 8 – 16 м, глибина 5 – 8 м) рів, до верхнього заповнення якого відносяться уламок

оселка та фрагмент пряслиця. Розкоп № 8 (2002 р.) продовжив дослідження великого рову городища на схід від ділянки 2000 р., де частково східним краєм розрізав укріплення XII – XIII ст., а на південному краю розкопу виявлено внутрішній рів XII – XIII ст. У розкопі було знайдено два фрагменти пряслиць (одне в шарах XI ст., друге – XII – XIII ст.) та фрагмент оселка (XI – XII ст.). Рів у розкопі № 8 відокремлював ділянку мису з укріпленнями меншого розміру.

Знахідки, описані нижче, виявлені при дослідженнях укріплень та майданчика внутрішнього (малого) городища.

Розріз укріплень валу проводився 1946, 1998, 2000, 2003, 2005 та 2007 рр. У тілі валу X ст. жодної знахідки зі сланців не знайдено, крім пряслиця у заповненні споруди XIX ст., яка частково прорізала залишки валу.

Внутрішній рів цього укріплення містив вісім оселків зі сланців: по одному знайдено 1999 та 2007 рр., по три – 2000 та 2003 рр.¹² У розкопі № 4 (1999 р.), розташованому на майданчику городища, в південно-східному куті була виявлена т.зв. «споруда № 4», із заповнення якої походить фрагмент оселка із зеленого сланцю. Під час досліджень 2000 р. з'ясувалося, що згадана «споруда» є ділянкою внутрішнього рову городища. В розкопі № 5 (2000 р.) знайдено три оселки з верхнього заповнення, середнього та нижніх шарів заповнення, останній – разом із керамікою, обпаленою у пожежі. В розкопі № 9 (2003 р.) знайдено фрагмент оселка зі сланцю, що знаходився в нижніх шарах заповнення внутрішнього рову; другий – на просторі між внутрішнім ровом і частоколом; третій – в заповненні внутрішнього рову.

В розкопі № 17 (2007 р.) з шарів, що відносяться до заповнення внутрішнього рову, походить уламок оселка зі сланцю¹³.

Таким чином, на більш ніж 65 м розкопаної довжини внутрішнього рову припадає 8 оселків зі сланцю і не знайдено жодного пірофілітового пряслиця. Заповнення внутрішнього рову, окрім оселків, містило інші знахідки, що дозволяють скласти уявлення про час його утворення. В 1948 р. (розкопі II), на дні житла XII ст., біля печі було виявлено молівдовул логофета геникона Льва, що, на думку В. Булгакової, датується 900 – 912 рр. (скоріш за все після 907 р.)¹⁴. Знахідка вислої печатки в житлі XII ст. викликала різноманітні судження в літературі. Необхідно остаточно визначити, за яких умов була знайдена згадана печатка. До житла зі сходу та заходу дотикаються дві ями з матеріалами X – початку XI ст. Після робіт 2000 р. на розкопах № 5 та 6 стало зрозуміло, що вказані ями є складовою часткою внутрішнього рову городища. Житло прорізало ділянку цього рову і печатка, знайдена на дні котловану житла, може відноситися до нижнього заповнення внутрішнього рову, не повністю знищеного житлом.

Але це не єдина річ візантійського походження, знайдена в заповненні внутрішнього рову. Під час досліджень на розкопі № 5 були виявлені п'ять уламків кругової посудини, вкритої світло-зеленою, зеленою, жовто-зеленою та жовтою поливою. Один із фрагментів з рову склеївся з уламком із заповнення споруди № 3 (2000 р.), інший – з уламком зі споруди № 5. Загалом, у розкопах 2000 р. було знайдено 13 дрібних уламків від керамічної чаші на круговому піддоні. На двох уламках піддону є отвори чи фігурні прорізи (?). Кольори поливи від жовтого до зеленого та перехідних відтінків дозволяють висловити припущення, що усі фрагменти відносяться до однієї керамічної чаші, котра була реконструйована графічно (Рис. 1). Фрагменти чаші підтверджують невідповідність місця виявлення молівдовула на дні внутрішнього рову – під житлом XII ст., а датування знахідок візантійського походження, як і об'єктів, де вони виявлені, відноситься до часу після 907 р. Внутрішній рів, перекритий двома горілими прошарками, на значній довжині можна вважати закритим комплексом, формування заповнення якого склалося за досить короткий проміжок часу (це зумовлено особливостями культурного шару та материкової породи алювіального походження).

Внутрішній рів городища прорізав заповнення житла (споруда № 3, розкоп № 5, 2000 р.)¹⁵. У його заповненні виявлена доманжетна кераміка, а серед знахідок є уламок візантійської чаші та пірофілітове пряслице бітрапецоїдної форми (діаметр 23 мм, висота 10 – 11 мм та отвором з діаметр 10 мм). Пряслице не має механічних пошкоджень, і складається враження, що воно практично не було у вжитку. Це найбільш раннє із виявлених пірофілітових пряслиць, знайдених на території городища, яке має беззаперечні стратиграфічні спостереження. Скоріш за все, існує ще невелика кількість пряслиць цього часу, але вони не мають такої чіткої стратиграфічної прив'язки.

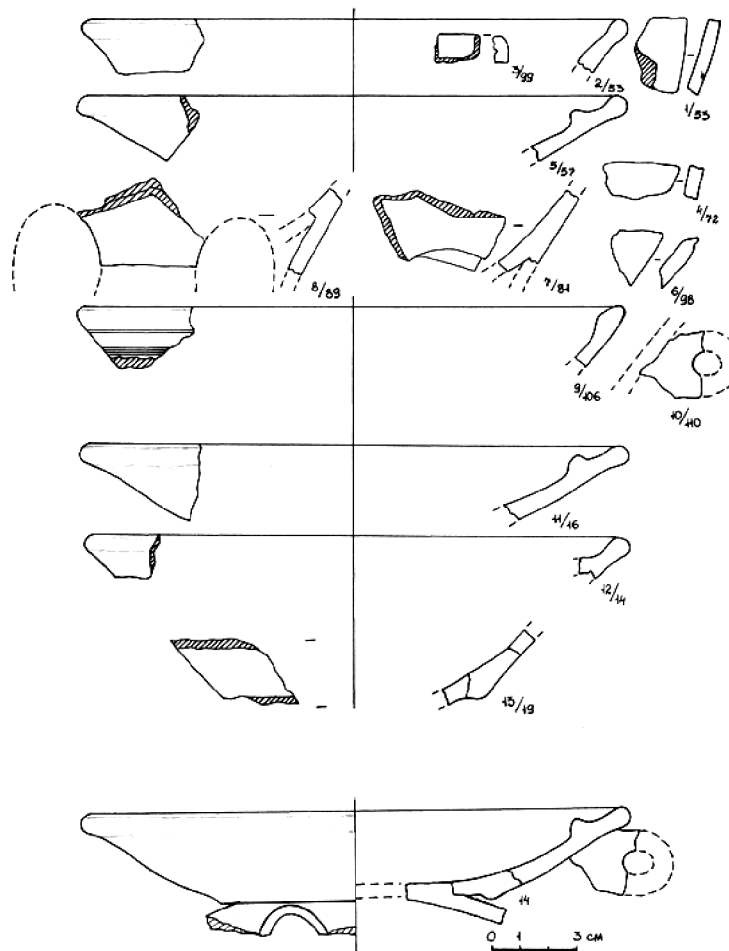

Рис. 1. Фрагменти візантійської поливної чаші та її реконструкція

Аналіз знахідок двох різних періодів (навіть без попередньої систематизації) свідчить, що пряслиця X – початку XI ст. більш високі й широкі у порівнянні з пряслицями XII – XIII ст. Відокремивши матеріали X – початку XI ст. на майданчику городища Коровель від матеріалів із шарів XII – XIII ст., можна проаналізувати форми та розміри окремої категорії виробів із рожевого пірофіліту Овруцького кряжу – пряслиць (Рис. 2).

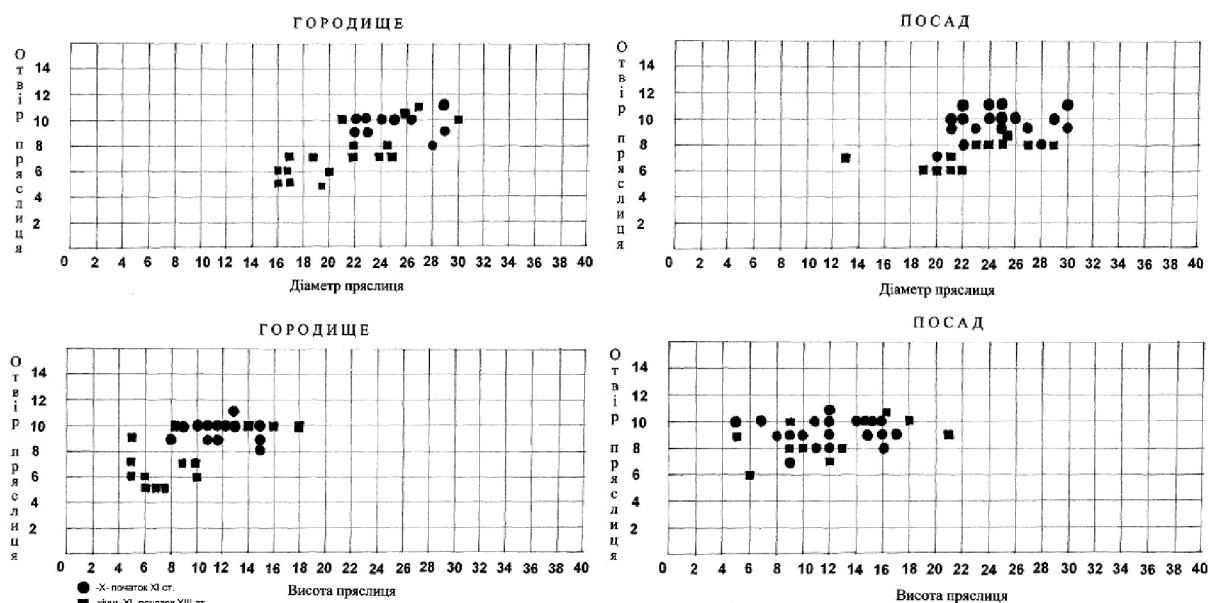

Рис. 2. Співвідношення параметрів пряслиць з городища та посаду в ур. Коровель

На майданчику городища до шарів та об'єктів X – початку XI ст. відносяться: споруда № 1, виявлена в розкопі № 9 (2003 р.) та досліджена в розкопі № 11 (2004 р.), з верхніх шарів якої походять два оселки та два пряслиця (до глибини 0,35 м від рівня материка). У нижніх шарах знайдено два пряслиця (глибина 1,18 – 1,3 м від рівня материка). З житла (споруда № 6, 2004 р.), що досліджувалося 1948 р. Д. Бліфельдом (розкоп II) та в межах розкопу № 11 (2004 р.), було знайдено одне пряслице у верхніх шарах заповнення та ще два походять з нижніх шарів. Заповнення ще одного житла (споруда № 1, розкоп № 12 (2005 р.) та розкоп № 14 (2006 р.)) містило у верхній частині фрагмент пряслиця; в середній – фрагмент оселка; в нижній – два оселки та одне пряслице¹⁶.

Усі три житла, знайдені на майданчику городища, містять пірофілітові пряслиця в нижньому заповненні, що дозволяє проаналізувати їхні розміри. Пряслиця мають діаметр отворів у межах 9 – 10 мм, зовнішній діаметр 23 – 24 мм і висоту 10 – 15 мм. Складається враження, що усі вони відносяться до однієї товарної партії чи виробів одного майстра.

Опрацьований матеріал був зведений до таблиці, що дозволяє сортувати його за різними показниками і аналізувати за різними параметрами (отвір – висота, отвір – зовнішній діаметр) (Рис. 2). Пряслиця X – XI ст. мають параметри у таких межах: діаметр отворів – від 9 до 11 мм, зовнішній діаметр – від 23 до 30 мм (найбільш часто зустрічаються 23 – 26 мм), висота – від 9 до 11 мм. Для пряслиць цього часу найбільш характерна бітрапецоїдна форма. Окремі пряслиця мають отвори, інколи просвердлені під невеликим кутом до площин; досить характерною є асиметричність пряслиць: із різною товщиною з протилежних сторін.

Окремо зазначимо, що серед пряслиць є один екземпляр, зроблений із сірого сланцю, що має шайбоподібну форму і боріздку по площині. Діаметр отвору 11 мм, зовнішній діаметр 44 мм, зберігся на висоту 5 мм.

Розміри пряслиць з Шестовиці можна порівняти з розмірами пірофілітових пряслиць, знайдених на посаді Виповзівського городища (перша половина X ст.)¹⁷, де в комплексах із доманжетною керамікою знайдені 3 пряслиця з діаметрами отворів 9 – 11 мм, зовнішнім діаметром 18 – 26 мм і висотою 9 – 17 мм. В одному житлі поряд із двома пірофілітовими пряслицями знайдені два керамічні біконічної форми.

Колеги з Полтави відзначили ще одну особливість пряслиць – увігнуті до середини площини. На їхню думку, такі пряслиця відносяться до початку XI ст.¹⁸ Серед знахідок на Шестовицькому городищі є кілька пряслиць з увігнутими площинами: перше – зі споруди XIX ст. (розкоп № 6) – за формою та розмірами відноситься до X – початку XI ст.; друге знайдене в культурному шарі XI – XIII ст. (внутрішній рів напільного валу), за розмірами також відноситься до X – початку XI ст.; третє походить зі споруди № 1 (розкоп № 11) і відноситься до її нижнього заповнення; четверте знайдене у верхніх шарах цього ж житла і за розмірами відноситься до X – початку XI ст. Окремі пряслиця з Шестовиці та два пряслиця з Виповзова мають увігнуті до середини верхні та нижні площини. Поява такої характерної деталі пряслиць, за матеріалами Виповзівського посаду, може бути датована вже першою половиною X ст.

З'ясування параметрів виробів X – початку XI ст. дозволяє порівняти їх із бракованою продукцією, знайденою на розкопі № 1 на посаді (1998 – 2008 рр.) (Рис. 3, 4) та поширити узагальнення, співставляючи їх з інших ділянок посаду (1998 – 2008 рр. біля території бази відпочинку «Юність» Чернігівського технологічного університету (північна частина посаду)) (Рис. 5) та в ур. Узвіз (північно-західна частина посаду).

Спостереження, зроблені на городищі та посаді, дозволяють краще зрозуміти матеріали з подолу, де не існує широкого розриву в існуванні пам'ятки в урочищі Коровель (Рис. 6).

В історії розвитку пам'ятки в ур. Коровель після пожежі першої третини XI ст., яка знищила забудову городища, посаду і яку пов'язують із походом Мстислава Володимировича на Чернігів, настає пауза. Серед досліджених комплексів в ур. Коровель І. Сарачеву вдалося віднайти велике житло стовпової конструкції, що датується серединою – другою половиною XI ст.¹⁹ Можливо, в цей час відбулося поновлення укріплень на городищі. Проте інтенсивне заселення пам'ятки відбулося вже у XII ст. Така тривала перерва в існуванні пам'ятки яскраво ілюструється розмірами та формою пірофілітових пряслиць, знайдених у закритих комплексах та шарах XII – XIII ст. Для аналізу пряслиць цього періоду будуть використані матеріали, отримані лише з жител. Так, у споруді № 2, розкоп № 5 (2000 р.), в споруді № 2, розкоп № 9 (2003 р.), в споруді № 2, розкоп № 11 (2004 р.) та в споруді, розташованій із внутрішнього боку напільного валу, у траншеї № 1 (1983 р.), знайдені пряслиця саме цього часу. До XII – XIII ст. відносяться пряслиця, знайдені на території майданчика городища, де під час зведення укріплень був знятий культурний шар X – початку XI ст. і на материку фіксується лише шар, що відклався після цих робіт. Такі пряслиця знайдені із заходу від валу в розкопах № 3, 4 (1999 р.) та з півдня від напільного валу в розкопі № 1 (1998 – 2000 рр.). Наявність проїзду на ділянці досліджень 1983, 1998 рр. та кілька його реконструкцій позначені знахідками двох пряслиць XI – XII ст.

Рис. 3. Заготовки та відходи виробництва пірофілітових пряслиць з розкопу № 1 на посаді городища Коровель

Рис. 4. Вироби зі сланців в розкопі № 1 на посаді городища Коровель

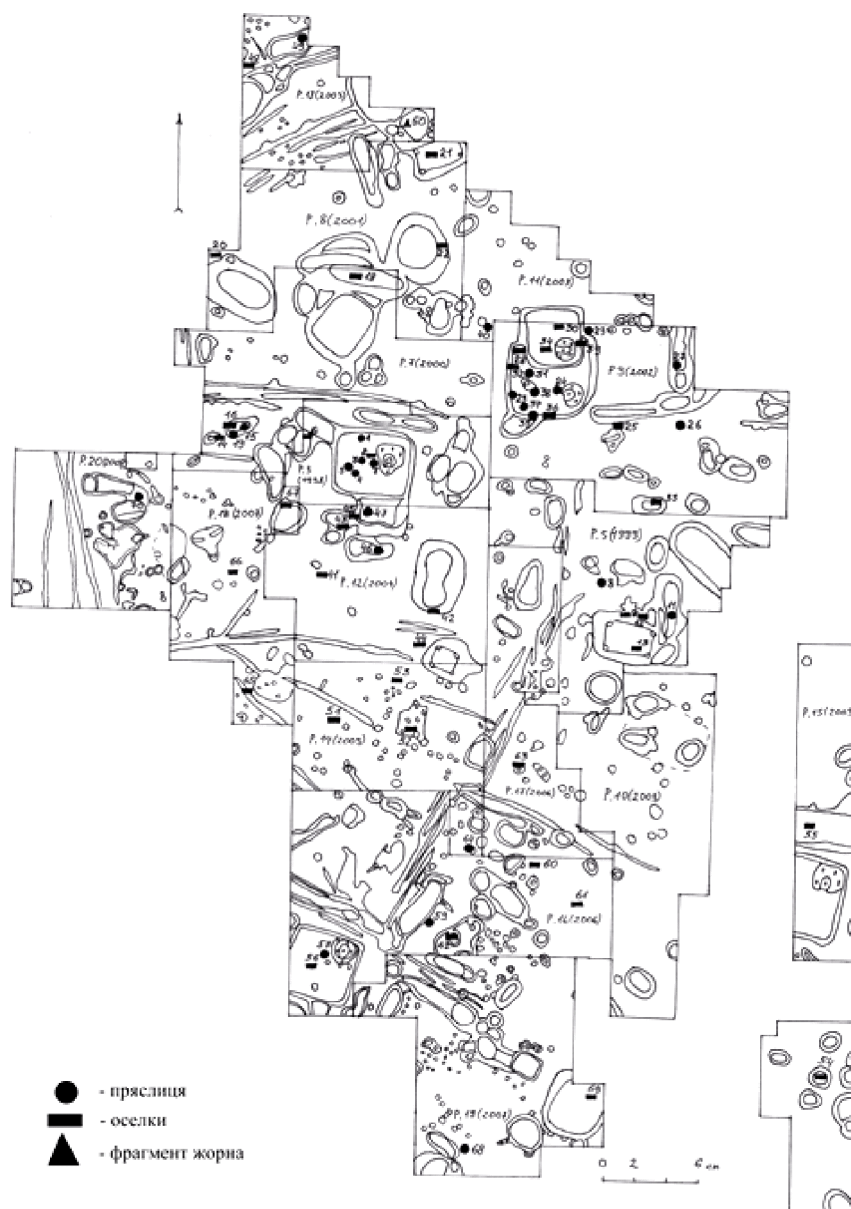

Рис. 5. Вироби зі сланців в розкопах північної ділянки посаду городища Коровель

Пряслиця, знайдені у відкладеннях XI – XIII ст., мають діаметр отвору 5 – 7 мм, зовнішній діаметр 15 – 25 мм і висоту 5 – 10 мм. Для пряслиць XI – XIII ст. більш характерна бочкоподібна форма та її різновиди. За результатами аналізу пряслиць двох періодів існування городища Коровель відзначимо, що пряслиця XII – XIII ст. набагато менші за розмірами, що підтверджує думку Р.Л. Розенфельда про виготовлення більшої кількості пряслиць з одиниці сировини як результат зростання професійної майстерності ремісників²⁰. Виділення двох стандартів пряслиць за матеріалами Шестовицького городища дозволяє знайти пряслиця попереднього часу в культурних шарах XI – XIII ст. П'ять таких пряслиць знайдено у верхніх шарах напільного валу, підсіпка якого була зроблена за рахунок культурного шару, переміщеного з внутрішнього боку та майданчика, розташованого поруч. Якщо відокремити пряслиця більш раннього часу, то вони доповнюють таблицю знахідок X – початку XI ст. Поодинокі пряслиця X – початку XI ст. знайдено в споруді XIX ст., в споруді № 2 (XII – XIII ст.) розкопу № 11, в культурному шарі розкопу № 3, кілька пряслиць цього часу знайдено у верхньому заповненні споруди № 1, розкоп № 11, де знайдена кераміка XI – XII ст.

Під час досліджень Шестовицького могильника було виявлено лише одне пірофілітове пряслице: у I курганній групі пряслице знайдено у 1957 р. в камерному похованні кургану 61(4), котре закотилося під дерев'яну плаху. За знайденою шаблею поховання датується

третьою чвертю X ст.²¹ У кургані № 8, у жіночому похованні була знайдена невелика шиферна намістина, що датується другою половиною X ст.²²

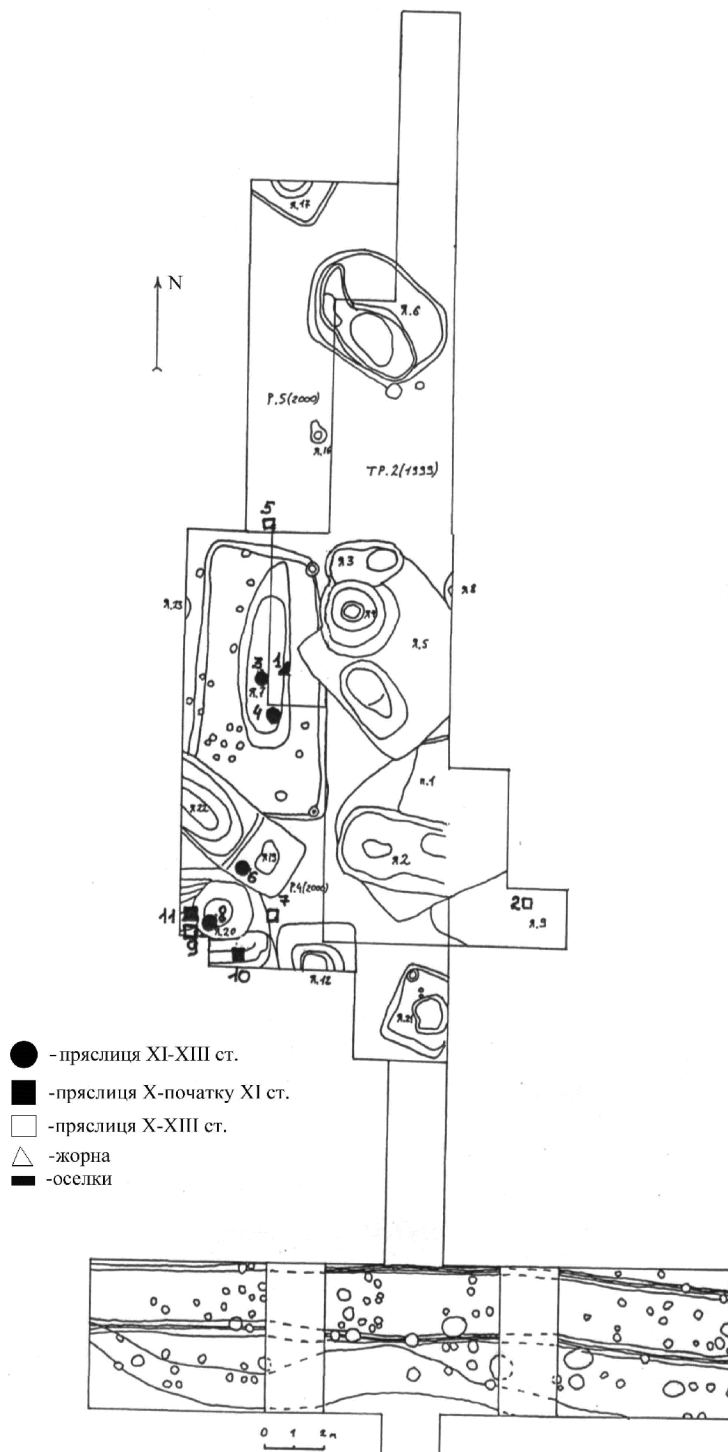

Рис. 6. Вироби зі сланців в розкопах на подолі городища Коровель

На думку О. Григорьева, пірофілітові пряслиця на роменських пам'ятках Середнього Подесення з'являються у другій половині (скоріш за все, останній чверті) X – першій половині XI ст.²³ Але слід зважати на думку А. Кузи, який час появи пірофілітових пряслиць на Великому Горнальському городищі відніс до середини – третьої чверті X ст.²⁴ Синхронність появи пірофілітових пряслиць на давньоруській Шестовиці та сіверянському Горналі дозволяє стверджувати, що між цими пам'ятками існували торгівельні відносини. А наявність виробництва пряслиць у Шестовиці вказує на напрямок їх поширення по Десні та Сейму на

схід та південний схід в ареал роменської культури. Шиферні пряслиця виявлені під час досліджень В. Єнукова у Курському Посем'ї на городищах Переверзневського, Мешковського, Ратського та поселенні Жерновець²⁵. Якщо зазначити, що виробництво ножів за тришаровим пакуванням на посаді городища Коровель вже є доведеним фактом²⁶, то пряслиця, ножі, гончарна кераміка, з одного боку, та дирхеми і намисто, з іншого, утворюють торговельний потік між Руссю та сіверянами, на який вказує В. Єнуков²⁷.

На усіх досліджених ділянках Шествицького комплексу виявлені уламки складних терезів та важків, а також залізних заклепок та свинцевих грузил від лодій²⁸, що разом із виявленими на подолі залишками конструкцій причалу свідчить про наявність на подолі гавані та орієнтацію комплексу на внутрішню і зовнішню торгівлю²⁹.

Таблиця 1

Пряслиця з городища коровель

№ п/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Дата комплексу чи шару (ст.)	Діам. зовнішній (мм)	Діам. площадки	Діам. отвору	Висога	Форма	Стан
1	2376	Пряслице	1948	Р. I, я. 2	X-поч. XI	–	–	–	–	–	–
2	2624	Пряслице	1948	Р. I, я. 1	XII-XIII	–	–	–	–	–	–
3	2749	Пряслице	1948	ТР. 3	XII-XIII	–	–	–	–	–	–
4	25	Фр. прясл.	1983	ТР. 1	XII-XIII	24	15	7	–	Бітр.	Скол.
5	42	Фр. прясл.	1983	ТР. 1	XII-XIII	22	18	7	–	?	Скол.
6	69	Пряслице	1983	ТР. 1	XII-XIII	25	21	10	6-7	Бітр.	Скол.
7	90	Пряслице	1983	ТР. 1	X	23	20	10	11	Трап.	Пог. збер.
8	93	Пряслице	1983	ТР. 1	XII-XIII	16	12	5	7	Боч.	Асиметр.
9	27	Фр. прясл.	1998	Р. 1	XII-XIII	27	20	9	5-6	Бітр.	Скол.
10	43	Пряслице	1999	Р. 3	XII-XIII	16	15	6	5-6	Боч.	–
11	48	Фр. прясл.	1998	Р. 1	XIII	17	–	5	7	Боч.	Пог. збер.
12	79	Пряслице	1998	Р. 1	XI	23	16	9	11	Бітр.	Асиметр.
13	89	Пряслице	1998	Р. 1	XI	26	20	10	14	Боч.	–
14	12	Пряслице	1999	Р. 3, я. 12	X-поч. XI	29	21	11	12	Бітр.	Асиметр.
15	15	Пряслице	1999	Р. 3	XII-XIII	22	18	9	9-10	Боч.	–
16	34	Пряслице	1999	Р. 3	XII-XIII	16	14	6	5	Боч.	–
17	67	Фр. прясл.	1999	Р. 3, спор. 1	XII-XIII	20	14	6	10	Бітр.	Скол.
18	2	Пряслице	2000	Р. III-48	XII-XIII	19	15	5	5-6	Бітр.	Скол.
19	6	Фр. прясл.	2000	Р. 5, спор. 2	XII-XIII	23	19	8	3	Бітр.	Скол.
20	9	Фр. прясл.	2000	Р. III-48	XII-XIII	–	–	–	6	Бітр.	Скол., асиметр.
21	14	Пряслице	2000	Р. 6, спор. 1	XIX	25	17	9	12	Бітр.	Увігн. площ.
22	17	Пряслице	2000	Р. 1	XII	17	12	7	10	Бітр.	–
23	40	Пряслице	2000	Р. 6	X-поч. XI	–	–	–	–	–	–
24	43	Пряслице	2000	Р. 6	X-поч. XI	–	–	–	–	–	–
25	97	Пряслице	2000	Р. 5, спор. 3	X	23	16	10	10-11	Бітр.	–
26	10	Пряслице	2001	Р. 1	XII-XIII	23	19	10	18	Бітр.	Увігн. площ.
27	22	Пряслице	2001	Р. 1	XII-XIII	19	17	7	6	Бітр.	Насічки
28	23	Пряслице	2001	Р. 1	X	24	20	9	8-10	Боч.	Скол.
29	49	Пряслице	2001	Р. 7	XII-XIII	30	20	10	14	Бітр.	Хрести по бок.
30	8	Фр. прясл.	2002	Р. 8	XI	29	20	9	10-11	Боч.	Облом.

№ п/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Дата комплексу чи шару (ст.)	Діам. зовнішній (мм)	Діам. площадки	Діам. отвору	Висота	Форма	Стан
31	41	Фр. прясл.	2002	Р. 8	XII-XIII	25	-	-	13	Боч.	Облам.
32	9	Пряслице	2003	Р.10	XII-XIII	28	24	11	7	Трап.	Скол.
33	23	Пряслице	2003	Р. 10, спор. 1	X	26	22	10	12	Боч.	Сліди отнит.
34	50	Пряслице	2003	Р. 9, спор. 2	XII-XIII	23	20	7	9-10	Боч.	-
35	51	Фр. прясл.	2003	Р. 9, спор. 2	XII-XIII	23	19	8	-	?	-
36	58	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 1	XI-XII	26	19	10	11	Бітр.	
37	98	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 1	X	23	19	10	9-10	Бітр.	Увігн. площ.
38	117	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 6	X-XI	28	25	7-9	13-14	Боч.	-
39	130	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 2	XII-XIII	26	21	10	15-16	Боч.	-
40	138	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 1	X	24	19	10	14-15	Бітр.	-
41	139	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 1	X	23	18	9	14-15	Бітр.	-
42	141	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 1	XII-XIII	23	18	10	9-10	Бітр.	Увігн. площ.
43	142	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 6	X	44	25	11	5	Шайб.	Бороз. по площ., сланець, скол.
44	153	Пряслице	2004	Р. 11, спор. 6	X	23	19	10	10	Бітр.	-
45	15	Фр. прясл.	2006	Р. 14	XII-XIII	27	-	7	-	-	Скол.
46	81	Фр. прясл.	2006	Р. 14, спор.1	X	23	20	9	-	Бітр.	Скол.
47	97	Пряслице	2006	Р. 14, спор.1	X	-	-	-	-	-	-
48	4	Пряслице	2007	Р. 15	XII-XIII	26	21	10	9	Бітр.	Горіл.
49	9	Пряслице	2007	Тр. 5	XII-XIII	24	19	8	7-9	Бітр.	-
50	13	Фр. прясл.	2007	Р. 15	XII-XIII	-	-	-	-	Бітр.	Скол.
51	15	Пряслице	2007	Р. 16	X	23	25	8	12	Боч.	-

Таблиця 2

Пряслиця та оселки з розкопів у північній частині посаду городища коровель

№ з/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Діаметр зовн.	Діаметр площ.	Діаметр отвору	Висота	Форма	Стан
1	51	Пряслице	1998	Р. 3, спор. 2	25	22	10	10-11	Бочкоп.	
2	52	Оселок	1998	Р. 3, спор. 2						
3	69	Пряслице	1998	Р. 3, спор. 2	23	16	10	9-12	Бітрап.	
4	80	Пряслице	1998	Р. 3, спор. 2	25	21	11	14	Бочкоп.	Увігнута площ., риски на площ.
5	81	Пряслице	1998	Р. 3, спор. 2	27	20	8	6	-	Сколоте
6	83	Оселок	1998	Р. 3, спор. 4						
7	88	Пряслице	1998	Р. 3, спор. 2	33	24	9	16	Бітрап.	
8	6	Пряслице	1999	Р. 5	23	19	10	13	Бочкоп.	Сліди від нитки
9	7	Фр. оселка	1999	Р. 5						
10	20	Фр. оселка	1999	Р. 5, спор. 6						
11	25	Пряслице	1999	Р. 5, спор. 7	27	20	9	12	Бітрап.	Насічки з

№ з/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Діаметр зовн.	Діаметр площ.	Діаметр отвору	Висота	Форма	Стан
										боку.
12	39	Фр. оселка	1999	Р. 5, спор. 9						
13	41	Оселок	1999	Р. 5, спор. 9						
14	9	Оселок	2000	Р. 7						
15	16	Пряслице	2000	Р. 7, спор. 13	25	21	10	10	Бочкоп.	
16	18	Оселок	2000	Р. 7, спор. 13						
17	19	Пряслице	2000	Р. 7, спор. 13	28	23	9	13-14	Бітрап.	
18	23	Оселок	2000	Р. 7						
19	28	Пряслице	2000	Р. 7, спор. 13						
20	26	Фр. оселка	2001	Р. 8						
21	30	Фр. оселка	2001	Р. 8, спор. 21						
22	48	Фр. оселка	2001	Р. 8, спор. 23						
23	4	Фр. пряслиця	2002	Р. 9	28	24	11	9	Бітрап.	Зламане
24	9	Пряслице	2002	Р. 9	27	21	10	10-12	Бітрап.	
25	12	Оселок	2002	Р. 9						
26	20	Фр. пряслиця	2002	Р. 9						
27	54	Пряслице	2002	Р. 9	27	20	10	14-15	Бітрап.	Графіті
28	65	Фр. оселка	2002	Р. 9						
29	71	Пряслице	2002	Р. 9	27	20	10	15-16	Бочкоп.	Асиметричне
30	100	Фр. оселка	2002	Р. 9, спор. 26						
31	107	Фр. пряслиця	2002	Р. 9, спор. 25						
32	113	Оселок	2002	Р. 9, спор. 27						
33	114	Фр. оселка	2002	Р. 9, Яма 36						
34	120	Фр. оселка	2002	Р. 9						
35	122	Пряслице	2002	Р. 9, спор. 27						
36	123	Фр. оселка	2002	Р. 9, спор. 27						
37	124	Пряслице	2002	Р. 9, спор. 27	30	21	10	12-13	Бочкоп.	4 п'ятки на площинах
38	128	Пряслице	2002	Р. 9, спор. 27	23	18	9	10-11	Бітрап.	Обпалене, асиметричне
39	136	Фр. оселка	2002	Р. 9, спор. 26						
40	1	Фр. пряслиця	2003	Р. 11						
41	4	Фр. оселка	2004	Р. 12						
42	18	Фр. оселка	2004	Р. 12, спор. 32						
43	32	Фр. оселка	2004	Р. 12, спор. 33						
44	45	Фр. оселка	2004	Р. 12						
45	49	Фр. оселка	2004	Р. 12, спор. 33						
46	52	Пряслице	2004	Р. 12, спор. 36	26	20	9	13-14	Бітрап.	
47	57	Пряслице	2004	Р. 12, спор. 33	24	20	10	13-15	Бочкоп.	
48	13	Фр. оселка	2004	Р. 13, спор. 34						
49	15	Пряслице	2004	Р. 13, спор. 35	29	24	9	8-12	Бітрап.	Сколоте, хрестики на площині
50	18	Фр. жорна	2004	Р. 13, яма 27						
51	11	Оселок	2005	Р. 14						
52	15	Оселок	2005	Р. 14, яма 53						
53	19	Оселок	2005	Р. 14						
54	28	Оселок	2005	Р. 15, яма 41						
55	36	Оселок	2005	Р. 15						
56	18	Оселок	2005	Тр. 1, спор. 38						
57	23	Пряслице	2005	Тр. 1, спор. 38	24	18	9	11-12	Бітрап.	Сколоте
58	17	Фр. пряслиця	2005	Тр. 2						
59	14	Пряслице	2006	Р. 16	28	25	11	7-4	Трапец.	Асиметричне
60	17	Оселок	2006	Р. 16						
61	36	Оселок	2006	Р. 16						
62	37	Оселок	2006	Р. 16, яма 116						

№ з/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Діаметр зовн.	Діаметр площ.	Діаметр отвору	Висота	Форма	Стан
63	12	Оселок	2006	Р. 17						
64	23	Фр. пряслиця	2006	Р. 17	25	21	11	4-7	Трапец.	
65	8	Оселок	2007	Р. 18						
66	46	Оселок	2007	Р. 18						
67	86	Оселок	2007	Р. 18, яма 35						
68	23	Пряслице	2007	Р. 19	27	21	9	13	Бітрап.	
69	47	Оселок	2007	Р. 19, спор. 54						
70	31	Пряслице	2008	Р. 20, спор. 59						

Таблиця 3

Пряслиця та вироби зі сланців з розкопів на подолі городища коровель

№ з/п	№ за описом	Назва	Рік	Місце знахідки	Дата (ст.)	Діаметр зовн.	Діаметр площ.	Діаметр отвору	Висота	Форма	Стан
1	27	Фр. жорна	1999	Р. 2, я.7	XII-XIII						
2	48	Пряслице	1999	Р. 2	XII-XIII	15	12	7	11	Бітрап.	Насічки по площ.
3	13	Фр. пряслиця	2000	Р. 4, я.7	XI-поч. XII	23	18	8	7-11.	Бітрап.	Сколоте
4	39	Пряслице	2000	Р. 4, я.7	XI-поч. XII	26	20	10	14	Бочкоп.	
5	95	Фр. пряслиця	2000	Р. 5	X-XIII	30	27	10	-	-	Сколоте
6	141	Пряслице	2000	Р. 4, я.19	XI-поч. XII	23	19	8	11	Бітрап.	Сліди від нитки
7	176	Фр. пряслиця	2000	Р. 4	X-XIII	-	-	-	-	-	Розколоте
8	185	Фр. пряслиця	2000	Р. 4, я.20	X-поч. XI	-	-	-	-	Бітрап.	Розколоте
9	187	Пряслице	2000	Р. 4	X-XIII	20	12	7	11	Бітрап.	Сліди від нитки
10	197	Фр. пряслиця	2000	Р. 4, я.20	X-поч. XI	-	-	-	-	Бітрап.	Розколоте
11	203	Фр. пряслиця	2000	Р. 4, я.20	X-поч. XI	-	-	-	-	Бітрап.	Розколоте.
12	71	Оселок	1998	III.26	X-XIII						
13	16	Фр. жорна	1999	Тр. 4	X-поч. XI						
14	1	Пряслице	2005	Тр. 6	X-XIII	26	20	10	10-12	Бочкоп.	Асиметричне
15	9	Оселок	2006	Р. 9	X-поч. XI						
16	23	Оселок	2006	Р. 9	X-поч. XI						
17	33	Фр. пряслиця	2006	Р. 9	X-поч. XI						
18	49	Оселок	2006	Р. 9	X-поч. XI						
19	71	Пряслице	2006	Р. 9	X-поч. XI						
20	7	Пряслице	1998	Тр. 2	X-поч. XI	19	15	5	5-6.	Бітрап.	
21	6	Пряслице	1998	Тр. 2	X-поч. XI	23	15	6	15-16.	Бітрап.	
22	5	Пряслице	1998	Тр. 2	X-поч. XI	16	11	5	5	Бітрап.	
23	12	Фр. оселка	1998	Тр. 2	X-поч. XI						

1. Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1(5). – Полтава, 1999. – С. 33 – 43.
2. Станкевич Я.В. Шестовицьке поселення і могильник по матеріалам розкопок 1946 года // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 6 – 12.
3. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР – 1948 р. // НА ІА НАНУ – № 1948/11.
4. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні: (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 97 – 102.
5. Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287 – 288.

6. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року // Археологічні відкриття в Україні 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 13 – 14.
7. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 57.
8. Коваленко В.П. Нові дослідження... – С. 33 – 43.
9. Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження Шестовиці в 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004 – 2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – С. 197 – 198.
10. Ситий Ю.М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Т. 2. – Коростень, 2008. – С. 114 – 117.
11. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. – Чернігів, 2003. – С. 56 – 57.
12. Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 233 – 234.
13. Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – С. 105 – 108.
14. Булгакова В. Византийский моливдовул X в. из Шестовицы // Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні: (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999 – С. 109 – 117.
15. Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице // Гнёздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – Вып. 124. Археологический сборник. – М., 2001. – С. 176 – 196.
16. Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження Шестовиці у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – К., 2008. – С. 163 – 164.
17. Казаков А.Л. Де відбувались князівські «сними» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації Лутави) // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 103.
18. Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інституцького району. – К.; Полтава, 2009. – С. 70.
19. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. – С. 51 – 67.
20. Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке овручских пряслиц // СА. – 1964. – № 4 – С. 220 – 224.
21. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 155.
22. Тодорова А. Бусы Шестовицкого поселения // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. – Чернігів, 2006. – С. 195.
23. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000 – С. 40, 47.
24. Куза А.В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. – М., 1981 – С. 29.
25. Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей // Курский край. Научно-популярная серия: в 20 тт. – Т. III. – Курск, 2005 – С. 161.
26. Вознесенская Г. Технологические особенности ножей из раскопок Шестовицкого могильника // Русь на перехресті світів... – С. 42 – 43; Вознесенская Г.А. Железообработка на поселении в Шестовице. Технологические традиции // Археология и естественнонаучные методы. – М., 2005. – С. 108.
27. Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей... – С. 161 – 162.
28. Скороход В. Дослідження причалу X – XI ст. на Шестовицькому подолі // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2008. – С. 190 – 194.
29. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження Шестовицького подолу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 178 – 191.